

KUTADGU BİLİG

Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal

Eski Uygurlardan kalma mühim eserlerden biri de «Kutadgu Bilig» dir. Bu eser eski Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki fikir ve telâkkilerini öğrenmek için çok zengin bir kaynaktır.

§ 1 Kutadgu Bilig'in nüshaları ve tercümelere:

Çini Türkistan Türklerinin (Uygur Türklerinin) edebi dili tâ İslâmiyetten önceki devirde tamamile teşekkül etmişti. Uygurlar yabancı dillerden kelime almaksızın kendi dillerinde her türlü mevzular üzerinde eserler yazabiliyorlardı.

Uygur edebiyatının gelişmesi İslâmiyet yayıldıktan sonra da devam etmiştir.

Şarkî Türkistanda İslâmiyet devrinde dahi birçok eser yazılmıştır.

İslâmiyet devrinde Uygur ülkesinde yazılmış olup bize vâsıl olan eserlerin en mühimmi «Kutadgu-Bilig» dir. Bu eser milâdî 1069-70 de (hicri 462) Kaşgar şehrinde Balasagunlu Yusuf isminde bir Türk tarafından yazılmıştır. Müellif eserini o zaman Kaşgar Hanı olan Karahaniler sülâlesine mensup Kara Bugra[1] Hana takdim etmiştir. Kara Bugra Han da Yusuf Beye hâs Hacip ünvanını tevcih etmiştir. «Kutadgu Bilig» eski Türkçe «mesut kılma ve Devlet idare etme ilmi» mânasına gelir[2].

---

[1] 11 inci asırda Şarkî Türkistanda hükümet sürmüş Karahaniler sülâlesine mensup Hanlardan birkaçı Bugra Han lâkabını taşımıştır. «Kutadgu-Bilig» müellifi Yusuf Hâs Hacib'in kendisine eserini takdim ve ithaf ettiği Bugra Han bunlardan hangisi olduğu kat'î olarak tesbit edilmemiştir. «Kutadgu-Bilig» in Fergana nüshasının dördüncü babının başında bu Hanın isim ve lâkapları şu şekilde gösterilmiştir:

Bugra Kara Han Abu Ali Hasan bin Arslan Han. Bu Arslan Hanın dolu ismi de Süleyman Arslan Han olduğu da Çini Türkistanda bulunmuş bir vesika sayesinde tesbit edilmiştir. (Barthold, Türkiyat Mecmuası I. s. 221-226).

[2] «Kutadgu Bilig» ismi eski Türkçede aynı zamanda uğurluluk, ruhi kuvvet, şevket ve siyasi hâkimiyet mânalarını ifade eden Kut kelimesinden yapılmış Kutadmak (uğurlu kılmak, devlet idare etmek) fiilinin masdar ismi olan Kutadgu (= Kutadma) kelimesile ilim mânasını ifade eden Bilig kelimelerinden mürekkeptir.

Yusuf Hâs Hacib kitabına bu ismi vermekle bilhassa ikinci mânâyı kastettiği anlaşılıyor.

Bu eserin şimdiye kadar bulunmuş nüshalarından birincisi Viyana saray (Devlet) kütüphanesinde saklanmaktadır[3].

Hicrî 843 de Afganistanda Herat şehrinde yazılmış[4] olduğu anlaşılan bu nüsha, yazılmasından otuz altı sene kadar bir zaman geçtikten sonra Anadolu da Tokat şehrine ve oradan da İstanbul a getirilmiştir.

Uzun seneler orada kaldıktan sonra nihayet «Osmanlı Devleti Tarihi» adlı meşhur eserin müellifi müsteşrik Hammer bu nüshayı İstanbul da bir adamdan satın alarak Viyanaya getirmiş ve Devlet Kütüphanesine vermiştir.

Macar müsteşriklerinden H. Vambery bu Viyana nüshasının bir kısmını 1870 de Almanca tercümesile beraber neşretmiştir[5].

Bundan sonra Kahirede Hidiv kütüphanesinde «Kutadgu-Bilig» in Arap harflerile yazılmış diğer bir nüshası bulunduğu anlaşılmıştır. 1891 de meşhur Türkiyatçı Radloff Viyana ve Kahire nüshalarını mukayese ettikten sonra «Kutadgu Bilig» in daha mükemmel bir metnini, keza Almanca tercümesile beraber, neşretti [6].

Son senelerde Garbi Türkistanda, Ferganede, bu eserin üçüncü bir nüshası bulundu.

Vambery tarafından neşrolunmuş Kutadgu-Bilig çok noksan ve natanamamdır; Vambery eserin bütün metnini neşretmemiştir ve birçok Uygurca kelimeleri yanlış okumuştur.

Radloff tarafından neşrolunmuş «Kutadgu-Bilig», metninin bütünlüğü, tercümelerinin daha isabetli olması bakımından, Vambery'nin neşrin-den üstün ise de, Radloff da Uygur kelimelerinin hakikî ve doğru telâf-

---

Kutadgu-Biligde kullanılan Kut'un her şeyden evvel siyasi hâkimiyet mânasını ifade ettiği ileride daha tafsilli bir surette izah edilecektir.

[3] Kutadgu-Bilig, Viyana Devlet Kütüphanesi kataloğunun III. cildinin 296. sahifesinde mukayyettir.

[4] Bu nüshanın yazıldığı zaman ve mahalli Viyana nüshasını yazan (istin-sah eden) şu cümlelerle ifade etmiştir:

Tökendi Kutadgu-kitâbı tarih sekiz yüz kırk üç yılda, koy yıl muharrem ayının törtü. Heri de.

[5] H. Vambery, Uigurische Sprachmonumente. Insbruch. 1870.

[6] V. Radloff, das Kudatku-Bilik des Hass Hadschib aus Balasagun, St. Petersburg. 1891. Radloff, kitabın isminin birinci kelimesini Kudatku, ikinci kelimesini de Bilik şeklinde okumuştur. Sonradan bu kelimelerin Kutadgu-Bilig okunması lâzım olduğu anlaşıldı.

fuzunu tesbit edememiştir. Ekseri kelimelerde Radloff B leri P okumuştur ve böyle de yazmıştır[7].

Uygurca kelimelerin telâffuzunu Rus Akademisi tarafından icat ve kabul edilmiş olan sun'î bir alfabe vasıtasıyla göstermiş olması da Radloff tarafından neşrolunmuş «Kutadgu-Bilig» in mühim kusurlarından sayılmalıdır.

Kutadgu-Bilig'in bugün mevcut üç nüshasını karşılaştırmak suretile eserin dolu ve müşterek bir metnini yeni Türk harfleriyle tesbit ederek bugünkü Türkçeye tercümesiyle beraber neşretmenin zamanı gelmiştir[8].

§ 2 «Kutadgu Bilig» in mahiyeti ve muhteviyatı:

Bu eser Yunan mütefekkirlerinden Ksenofon'un «*Cyropedia*» sı ve Fransız Fenelon'un *Telemak*'i gibi terbiyevi bir gaye güden eserdir. Eserin gayesi bir taraftan onbirinci asırda münevver Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi sahasındaki an'anevi telâkkilerini ve o devirdeki hukukî teşkilâtı bir kitapta tesbit ederek bu an'anevi telâkkilerin gelecek nesillere geçmesini temin etmektir; diğer taraftan Hanlara ve diğer devlet adamlarına bu an'aneleri izah ve bu telâkkileri telkin etmektir.

Eser manzum olarak bir hikâyeye şeklinde yazılmıştır.

Eserin başlıca dört kahramanı vardır:

Kün Togdu, Ay Toldu, Ögdülmüş, Odgurmuş.

Bu kahramanlardan herbiri muayyen bir veya birkaç ahlâkî vasıf veya ruhî hali, veyahut ahlâkî veya hukukî esası temsil ediyor.

Kün Togdu Handır. O kanun ve adalet (töre ve könül) esasını temsil ediyor.

Ay Toldu Vezirdir. O, devleti, *Kut*'u, siyasi hâkimiyeti ve uğurluluğu temsil ediyor.

Ögdülmüş Ay Toldu'nun oğludur. Bilâhare Vezir olmuştur. O, akli, (ukuş'u), ilmi ve hayatta faaliyeti temsil ediyor.

Odgurmuş hayattan çekilmiş, insanlardan uzak dağlarda yaşayan bir zahittir. O, kanaati[9], dünyadan vazgeçmeyi, inzivayı, mâsivadan

[7] Uygur alfabesi B, P, F, V sesleri için aynı harfi (alâmeti) kullanıyor. Radloff Uygur lehçesini bugünkü Altay lehçelerine yakın bir lehçe telâkki etmiştir. Bu sebeple ekseri kelimelerdeki B leri P olarak tesbit etmiştir. Çünkü Altay lehçelerinde diğer lehçelerdeki B lerin ekserisi P telâffuz olunur. Kutadgu-Bilig'de B li kelimeler pek çok olduğundan bu hatâ yüzünden birçok Uygurca kelimelerin telâffuzu yanlış gösterilmiştir.

[8] Gönül isterdi ki bu iş Türkler tarafından yapılsın.

[9] Radloff, *Das Kudadku Bilik*, s. 3. Fergane nüshasına göre «akıbet» 1 (= Ölümlü) temsil ediyor. Fergana nüshası s. 37.

(Allahtan başka şeyleri düşünmekten) tecerrüt etmeyi temsil ediyor.

Hikâye olarak eserin muhteviyatı çok basittir.

Biz Kutadgu-Bilig'deki kahramanların hayatını hikâye eden kısım üzerinde fazla duracak değiliz. Hikâyenin esas kahramanı Ay Toldu'dur. Müellif en çok onun hal tercümesi üzerinde duruyor.

Ay Toldu, Hanın bulunduğu Devlet merkezinden uzak bir kasabada doğmuş, yüksek ruhlu, kafası büyük tasavvurlarla dolu, gayet zeki bir gençtir. O yaşadığı küçük muhitin değil, büyük Türklük âleminin mahsulüdür.

Kutadgu-Bilig müellifi Ay Toldu'nun meziyet ve müsbet ahlâkî vasıflarını ifade için kelime bulamıyor.

Müellif Ay Toldu için, o zekidir, faaldir, halimdir, doğrudur, sevimidir, yakışıklıdır, fazilet sahibidir, tatlı sözlü ve malûmatlıdır[10], diyor.

Ruhunda büyük kabiliyetler mevcut olduğunu hisseden, muhitile mütenasip olmayan yüksek ülküler besleyen, hudutsuz bir faaliyet ihtiyacı duyan *Ay Toldu*, hayatını küçük kasabada geçirmek istemiyor. Başkent'e gidip Hanın hizmetinde büyük işler görmek istiyor. Kendi kendine, «*Niçin bən burada faydasız zaman kaybediyorum? Ben buradan gitmeliyim, Hanın hizmetine girmeliyim*» diyor.

Bu karardan sonra Ay Toldu zekâ ve enerjisini daha faydalı bir surette sarfedebilmek ümidiyle Başkent'e gidiyor.

Zahmetli bir yolculuktan sonra nihayet payitahta varıyor. Gayesi, ülküsü Hanın hizmetinde memur sıfatile büyük işler görmektir.

Fakat Başkent'e geldikten sonra günler, haftalar geçiyor, kendisini hükümet adamlarına tanıtmak için bir fırsat bulamıyor.

Büyük bir maddî ve manevî sıkıntı içinde kalıyor: Şehirde oturacak yer, mesken bulamıyor.

Hulâsa, Ay Toldu bütün, *adam olmak* azmîle memleketini bırakıp payitahta gelen zeki, haris, enerjik gençlerin geçirdikleri ve tecrübe ile bildikleri zorluk safhalarını geçiriyor.

Nihayet, Ay Toldu için ikbal ve muvaffakiyet devri başlıyor.

Zekâsı, ahlâkî, nezaketi, herkese karşı iyi muamelesi sayesinde Ay

[10] Yıkıt erdi oğlan kılncı amul,

Ukuslug, biliglig hem öglüg amul,

Yüzü körklüg, körüp köz kamar,

Sözü yumşak erdi, tili tüz tamar.

Kamug türlük erdem tükel öğrenip,

Yürür erdi erdem elikke alıp.

(Kutadgu-Bilig, Fergana nüshası, s. 45.)

Toldu şehirde dostlar kazanıyor.

Bir gün mesut bir tesadüf eseri olarak yerli eşraftan Kösemîş adlı, iyiliği ve herkese karşı cibilli hayırhahlığı ile tanınmış bir zatla tanışıyor.

Ay Toldu ona bütün dertlerini açıyor, bütün dilek ve tasavvurlarını anlatıyor.

Ay Toldu Kösemîş üzerinde çok müsbet bir intiba bırakıyor. Kösemîş onunla alâkadar oluyor ve ona yardım etmiye karar veriyor.

Bereket versin ki, Kösemîş Hanın büyük Vezirini yakından tanıyor-muş. Kösemîş derhal büyük Vezire gidip, Hanın hizmetine girmek üzere uzaktan gelmiş bir gençle tanıştığını, gencin çok halûk ve çok müstait bir çocuk intibai bıraktığını Vezire arz ediyor. Bu tavsiye üzerine Vezir de alâkadar oluyor, o çocuğu görmek arzusunu izhar ediyor. Kösemîş bir gün Ay Toldu'yu Vezire getiriyor. Fakat Vezirin yanına gitmeden önce Kösemîş Ay Toldu'ya Vezir nezdinde nasıl davranmak icap edeceğine dair kıymetli tavsiyelerde bulunuyor: «Vezir önünde şaşırma, cesaretini de kaybetme, istediğini açık söyle» diyor. Bu nasihatlerden sonra Kösemîş Ay Toldu'yu Vezire getiriyor ve takdim ediyor.

Ay Toldu, bütün istikbali olan değerli gençler gibi, Vezir önünde hürmetkâr tavrını muhafaza etmekle beraber, soğukkanlılığını, kendisine olan itimadını da kaybetmiyor. Gayet açık ve samimî bir lisanla ne istediğini ve ne yapabileceğini anlatıyor: «Ben Handan bir hizmet, bir memuriyet istiyorum, faydalı bir memur olacağıma eminim» diyor.

Ay Toldu'nun kendisine olan itimadı, hareket ve tavırlarında müşahede olunan asalet ve nezaket, sözlerinden anlaşılan zekâ, gözlerinde görülen dürüstlük emareleri Vezirin hoşuna gidiyor.

Vezir, Ay Toldu'yu Hana takdim edeceğini vâdediyor.

Nihayet bir gün Ay Toldu Hana da takdim olunuyor. Bundan sonra Ay Toldu için ikbal devresi başlıyor. Han Ay Toldu'yu evvelâ ufak memuriyetlerde kullanıyor, sonra kabiliyeti görüldükçe daha büyük memurluklara tayin ediyor. Nihayet günün birinde Ay Toldu, vefat eden Vezirin yerine vezir tayin olunuyor.

Han Ay Toldu'ya bu münasebetle bir Ayag [11], bir Tamga (mühür) ve bir tug veriyor. Ay Toldu halk için faydalı bir surette bir müddet Devleti idare ettikten sonra vefat ediyor. Onun yerine oğlu Ögdül-müş geçiyor (tayin olunuyor).

[11] Ayag eski Türkçede aynı zamanda hem kap, zarf, şeref ve ihtiram mânalarını (Bang und Gabain Turtantexte III, 193) ifade ediyordu. Eski Türklerde Ayag da mühür gibi vezirlere verilen fiili hâkimiyetin remzi alâmeti sayılırdı.

Babasının bütün müsbet vasıflarını haiz olan Ögdülmüş, ilimde babasından üstündür. Ögdülmüş itinalı bir terbiye ve tahsil görmüştür.

Hikâyede *aklı, ilmi ve camia için faydalı faaliyeti* temsil eden Ögdülmüş vezir olduktan sonra, hayattan çekilmiş, şehir haricinde mahrumiyetler içinde zahit hayatı yaşayan *Odgurmuş* adlı bir çocukluk arkadaşına [12] Devlet idaresinde bir vazife kabul etmeyi teklif ediyor. Fakat *Odgurmuş* ret cevabı veriyor. Ögdülmüş bir gün, kendisi bizzat *Odgurmuş*'un bulunduğu yere giderek ona türlü delillerle bir devlet memuriyeti kabul ederek, halka faydalı bir hizmet ifa etmenin zahitliğe müreccah olduğunu anlatmağa çalışıyor. Fakat faydasız! Ögdülmüş, *Odgurmuş*'u zahitlikten vageçirmeğe bir türlü ikna edemiyor. O zaman Han kendisi, evvelâ mektuplar yazarak, sonra kendi huzuruna davet ederek *Odgurmuş*'u Devlet memuru sıfatıyla halk içinde ve halk için çalışmanın zahitlikten, dağlarda yalnız (diğer insanlara iyilik yapmak imkânlarından mahrum olarak) yaşamaktan üstün olduğuna ikna etmeğe çalışıyor. Hanın çok derin mânalı nasihatleri de *Odgurmuş* üzerinde bir tesir yapmıyor: *Odgurmuş*'u ne Ögdülmüş ve ne de Han kendisini zahitlik hayatından vazgeçirmeğe muvaffak olamıyorlar, *Odgurmuş* zahitlik yolundan dönmek istemiyor. *Odgurmuş* her fırsatta, bu teklif münasebetile Ögdülmüş'e ve Hana dünya hayatı aleyhinde pek çok bedbin fikirler söylüyor. Hanla Ögdülmüş'ün hayat felsefesine tesir yapmak istiyor, fakat muvaffak olamıyor; bunun üzerine ayrılıyor, gidiyor. Yalnız, insanlardan uzak zahit hayatı yaşamağa devam ediyor, nihayet hastalanıp ölüyor. Ögdülmüş ise zekâsını, aklını ve ilmini memleketin ve halkın saadet ve refahı için çalışmağa hasretmeyi semeresiz sofuluğa tercih ediyor. Hikâyenin bütün vak'aları bundan ibarettir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ögdülmüş'ün her sözü felsefi bir vecize ve her fikri ahlâkî bir düsturdur, dersek hiç de mübalâğa etmiş olmayacağız.

Ancak *Odgurmuş*'un fikirleri bedbin ve irticâî fikirlerdir.

Bu hikâyede *Odgurmuş* hiç bir zaman Türklük ruhunda müsait zemin bulamamış olan, milletleri siyasî ve medenî inhitata sürükleyen, esasını Budizm akidelerinden alan, dünyadan vazgeçme ruhunu, «*masivadan tecerrüt*» temayülünü temsil ediyor.

Ögdülmüş bu fikirlere karşı faal hayat, yaratıcı faaliyet lehine kuv-

[12] Kutadgu-Bilig müellifi *Odgurmuş* için bir yerde *karandaşı* (kardesi), diğer bir yerde de *kataşı* (arkadaşı, dostu) tâbirini kullanıyor. Bundan murat hakiki biraderi midir, yoksa mânevi biraderi, arkadaşısı mıdır, açık anlaşılmıyor. Biz Ögdülmüş ile *Odgurmuş* arasında cereyan eden münakaşaya ait metinleri okuduktan sonra *Odgurmuş*'un Ögdülmüş'ün kardası değil, arkadaşısı olduğu kanaatine vardık.

vetli deliller ileri sürüyor. *Ögdülmüş Türklerin sağlam hayat felsefesini temsil ediyor. O, Odgurmuşun hayattan çekilmek şeklindeki iyilik telâk-kisine halk içinde yaşamak, halkın refah ve saadeti için, halk arasında adaletin hâkimiyeti için çalışmak şeklinde tecelli eden faal iyiliği tercih ediyor.*

Ögdülmüş halk için, devlet için (budun ve il için) adalet esasının hayatta gerçekleşmesi için çalışmanın, halktan ve hayattan uzaklaşmak şeklinde tecelli eden sofuluktan üstün olduğunu çok parlak bir surette ispat ediyor.

Ögdülmüş ancak akıllı ve ilmi değil, aynı zamanda faydeli içtimai faaliyet, idarecilik ruhunu, dünyayı idare etmiş olan bir milletin ruhunu da temsil ediyor.

Ögdülmüş ile Odgurmuş arasındaki münakaşalar, *cihanda daha çok işler görmeğe namzet olan Türklük ruhu ile Türkün faaliyet kuvvetini asındırmak isteyen, esasını Buda dininden alan Tarikatçılık ruhu arasındaki mücadelenin bir tecellisi ve faal Türklük ruhu ile bu dünyadaki hayatı ihmal eden Nirvana, ruhu arasındaki mücadelenin parlak bir hulâsasıdır.*

Bu iki ruh Çini Türkistan'da uzun zamanlardanberi mücadele halinde idi.

Yusuf Has hacibin bu eseri yazmaktan gayesi Türklerin milli, ahlâki ve siyasi an'anelerini yaşatmak olduğu kadar da Türklük ruhunu, Türkün cihanşümül enerjisini, gevşetmesinden korktuğu, dünyayı ve dünyadaki hayat ve faaliyet hâdiselerini ihmalinden ve istihkardan ibaret olan sofuluğun, *masivadan tecerrüt* ruhunun intişarına mâni olmak olduğunu tahmin edebiliriz [13].

Kutadgu-Bilig medenî bir Türk muhitindeki asırlardanberi toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hulâsası, 11 inci asırdaki Türk kültürünün bir abidesidir.

Eserin ruhu Türk ruhu olduğu gibi lisanı da tamamen Türkçedir. Kalın bir cilt teşkil eden bu eserde herşey Türkçe sözlerle ifade edilmiştir ve bütün mücerret mefhumlar ve hukukî müesseseler için Türkçe is-

[13] On birinci asırda Müslüman Türkler arasında dahi tasavvuf cereyanları yayılmağa başlamıştı. İslâm âleminde zuhur eden tasavvuf cereyanlarına Hind'in mistik felsefelerinin ve bilhassa budizmin sun'î ve sathî bir surette islâmlaştırılmış şekilleri nazarıle bakmak mümkündür. Asırlardanberi budizm cereyanı ile mücadele etmiş Şarkî Türkistan Türkleri arasında tasavvuf ve tarikat cereyanlarının yayılması ihtimali Türklük ruhu için bir tehlike teşkil ediyordu: Müslüman Türkler tarikat ve irtical tasavvuf şeklinde kısmen budizmi kabul etmiş olacaktı.

tilahî kelimeler kullanılmıştır [14].

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacibin kullandığı ıstilahî kelimeler Yusufun kendisi tarafından yaratılmış kelimeler değildir. Bunlar islâmiyetten önceki Uygur edebiyatında ötedenberi mevcut ve müstamel olan ıstilahlardır.

Kutadgu-Bilig de bir camia hayatında ıstimali zarurî olan bütün şey ve mefhumlar için ıstilahî kelimeler vardır. Bu eserin lisanı tamamiyle işlenmiş her şeyi ifade edebilen medenî ve edebî bir lisandır. Bundan anlaşılıyor ki Türk dili tâ islâmiyetten önceki devirde tamamiyle işlenmiş, inkişafın yüksek safhasına gelmiş bir halde idi.

Kutadgu-Bilig on birinci asırda yazılmıştır. Bu devirde bugünkü medenî milletlerden bir çoğunun (Almanların, Fransızların, Rusların) işlenmiş bir medenî lisanı yoktu.

Kutadgu-Bilig, İranlıların şahnamesile hemen hemen muasırdır [15].

Şayanı dikkattir ki, İran şairi şiirle İranın efsanevî tarihini tasvir ederken Türk mütefekkeri şiirle devlet idaresinden, hukuktan, içtimai ah-lâktan bahsediyordu. Bu çok mânidardır. *İranlılar, yıkılmış siyasî istik-lâli istirdad etmek için tarihten, maziden imdat bekliyorlardı, Türkler daha istikbalde kuracakları pek çok devletleri idare için esaslar tespit ediyorlardı* [16]. *Şahnameden sonra İranlılar şiir sahasında temayüz etti-ler, biz Türkler ise Devlet kurmak ve Devlet idare etmek hususundaki kudretimizle kendimizi âleme tanıttık.*

§ 3 Kutadgu Bilig'in babları:

Kutadgu-Bilig 73 bâbdan ibarettir. Bu makalenin çerçevesi bütün bâb-ların muhteviyatını göstermeğe müsait değildir. Fakat eserin muhtevi-yatı hakkında umumî bir fikir verebilmek için bazı mühim bâbların ser-levhasını zikretmek te faydalı olur, sanırım.

Bab 6 İnsanın kıymeti akıl, zekâ ve bilgi sayesinde olduğunu izah eder.

Bab 12 Adalet ne olduğunu izah eder.

Bab 21 Dilin ve nutuk kudretinin faidelerini izah eder.

Bab 29 Aklın mahiyetini izah eder.

[14] Eserde bazı yerlerde arapça kelimeler kullanılmış ise de bu kelime ihti-yacından değil, islâmiyetle alakalı şeyleri islâm âleminde makbul kelimelerle ifade etmek zaruretiinden ileri gelmiştir.

[15] Şahname 1020 ile 1030 larda yazılmıştır. Kutadgu-Bilig 1069 ile 1070 de.

[16] Kutadgu-Bilig yazıldığı zaman Selçukî devleti kurulmuş idi ise de Türkler daha Anadolu'da yerleşmemişti. Kutadgu-Bilig Malazgirt zaferinden (1071 de) bir iki sene önce yazılmıştır.

- Bab 30 Hânlara ne gibi vezir lâzım olduğunu izah eder.
 Bab 32 Ulug hacip'in büyük vezirinin evsafını izah eder.
 Bab 39 Hâna karşı memurların hak ve vazifelerini izah eder.
 Bab 50 Hâmın umum ahaliye (halka) karşı nasıl muamele etmesi lâzım olduğunu anlatır.
 Bab 52 İlim sahiplerine (ulemaya) münasebet nasıl olması lâzım geldiğini anlatır.
 Bab 53 Nasıl evlenmek ve kız ve oğlanları nasıl terbiye etmek gerektiğini anlatır.
 Bab 63 İnsaniyete karşı insaniyet neden ibaret olduğunu izah eder [17].

«Kutadgu-Bilig» in nesirle yazılmış mukaddemesini yazan [18] bu eser hakkında (haklı olarak) çok yüksek fikirdedir. Mukaddemeyi yazan diyor ki, *Türkistan elinde, Bugra Han lehçesinde, Türk dilinde bu kitaptan daha iyi bir eser hiçbir zaman ve hiç kimse tarafından tasniif edilmemiştir* [19].

Bu eser hangi memlekete vardı ise fevkalâde güzelliği, yüksek sanat eseri olması sayesinde o memleketin hakimleri, âlimleri, hepsi onu kabul etmişler, herbiri bu esere bir türlü isim vermişlerdir. Çinliler bu esere «Padişahlar âdabı», Maçin hakimleri «Memleket gözü» dediler. Şarklılar «Emirler ziyneti» dediler. İranlılar «Türk Şahnamesi» ismini verdiler. Bazıları da «Padişahlara öğüt kitabı» dediler. Turanlılar bu esere «Kutadgu-Bilig» dediler [20].

Burada bu eserin bir mühim hususiyetini de tebarüz ettirmek gerekir. Eserin hiçbir yerinde Uygur kelimesi kullanılmış değildir. Kutadgu-Bilig'in mukaddemesini yazan, eserinin Türk dilinde yazılmış olduğunu söylüyor. Türk kavimleri için «Turaniler» diyor. Bu isbat ediyor ki, Çini Türkistan ahalişi kendisine Uygur dememiştir. Uygur ismi onlara Çin-

[17] Radloff, Das Kutadku-Bilik. P. 9-12.

[18] Mukaddemeyi yazan diyorum, çünkü kitabın fihristinden evvelki mukaddemenin müelliften başka birisi tarafından yazılmış olduğu anlaşılıyor.

[19] Radloff, Op. Cit. P. 1-2. Mısır nüshası s. 2 - 3.

[20] Radloff, Das Kutadgu-Bilig, o. p. 1-2, Mısır nüshası, tıpkı basım, s. 2-3. Bundan sonra Kutadgu-Bilig'in Radloff tarafından neşrolunmuş metnini sadece K.B. şeklinde göstereceğim. Meselâ yukarıdaki Radloff, Das Kutadgu-Bilig, s. yerine, K.B.s. işaretleriyle iktifa edeceğim. Yani K.B. Kutadgu-Bilig'in Radloff tarafından neşrolunmuş metnini ifade edecektir. S. Sahife demek olacak. S. den sonraki rakkam, sahifenin numarasını gösterecektir. K.B. metninden başka Fergane veya Mısır nüshası gösterildiği zaman da sadece Fergane veya Mısır, sahife filân, diyeceğiz.

liler ve Moğollar, Bilâhare Avrupa âlimleri tarafından verilmiş isimdir[21].

§ 4 Kutadgu-Bilig her bakımdan Türk eseridir.

Yukarıda dahi işaret ettiğimiz gibi, Kutadgu-Bilig'in bizim için ehemmiyeti hikâyesinde değil, bu hikâyedeki şahıslar arasında cereyan eden sohbet ve münakaşalardadır. Daha doğrusu münakaşaların mevzuundadır. *Bütün bu sohbet ve münakaşaların mevzuu siyasi, ahlâkî, içtimai ve hukukî meselelerdir.*

«Kutadgu-Bilig'in tebarüz ettirilmesi lâzım hususiyetlerinden biri de şudur: Bu eser Şarkî Türkistan'da İslâmiyetin intişarından aşağı yukarı yüz sene geçtikten sonra yazılmış olmasına rağmen müellifin içtimai hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamile İslâmdan önceki Türklerin telâkkileridir.

Bu eserde İslâmiyetin tesiri çok sathîdir.

O zaman Çini Türkistan Türkleri İslâmiyetten başka, belki de İslâmiyetten ziyade Budda dininin tesirine maruzdu. Çini Türkistanda onbirinci asırda dahi bu dine salık olanlar vardı. Yabancı milletlerin felsefî telâkkilerden ancak Konfüçius fikirlerinin tesiri hiss olunmaktadır. Fakat bütün bu tesirler müellifin ruhundan fıskıran Türk telâkkileri içinde erimiştir.

Onun için baştan aşağı hayat felsefesine hasredilmiş bu eseri biz her cihetten tamamile orijinal bir Türk eseri, Türk dehası mahsulü telâkki edebiliriz.

Edebî, fikrî malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır. Müellifin kullandığı darbimeseller, Türk atalar sözleridir, fikrini teyit için serdettiği şiirler Türk şairlerinin şiirleridir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ögdülmüş'ün sözlerinde tecelli eden fikirler, hayat telâkkileri tamamile Türk telâkkileridir.

Bu telâkkiler bugün de Türk kavimlerinin hayatında, halk edebiyatında, darbimesellerinde tecelli eden hayat telâkkilerinin âlim bir Türk tarafından parlak bir surette ifade edilmiş şekillerinden başka bir şey değildir.

Bizim burada Kutadgu-Bilig'deki bütün sohbetleri, bütün fikirleri uzun uzadıya izah edemeyeceğimiz tabiidir. Bizi alâkadar eden bu eserdeki

[21] Avrupa ilim âleminde eskiden Çini Türkistan'da yaşayan Türklere Uygur denildiği için biz de burada bu ismi kullanmağa mecbur olduk. Ben kendim ötedenberi Çini Türkistan Türklerinin kendilerine Uygur demedikleri kanaatindeyim. Aşağıda Cenubi Uygurlar hakkındaki fasılda Uygur ismi hakkında bazı izahlar vardır.

hukukî yusun ve telâkkilerle devlet teşkilâtına dair esaslardır. Şimdi «Kutadgu-Bilig» de tasvir edilen devlet teşkilâtını hulâsa edelim:

§ 5 Kutadgu-Bilig'de devlet idaresi ve teşkilâtına dair esaslar:

Kutadgu-Bilig müellifi bu eserde bir Türk devleti teşkilâtını tasvir ediyor. Bu teşkilât m.s. onbirinci asırdaki bir Türk devleti teşkilâtının idealize edilmiş şeklidir.

Yusufun eserinde Hanın vasıfları, mansıbdarların haiz olmaları lâzım olan vasıflar ve ahali arasındaki sınıflara karşı Hanın münasebeti biraz ülküleştirilmiş olduğu şüphesizdir. Fakat eserde bahis mevzuu olan devlet müesseseleri, mansıbdarların rütbeleri, ünvanları ve sınıflar hakkında verdiği malûmat hiç şüphesiz hayattan alınmıştır. Bunlar Çini Türkistandaki şe'ni bir Türk devletinde mevcut olmuş olan müessese, rütbe ve sınıflardır.

Biz milâdî sekizinci asra ait Orhon Kitabelerinde devletin mühim unsurları olarak üç unsur görüyoruz:

Han, beyler ve halk. Onbirinci asra doğru Şarkî Türkistandaki Türk devletinin teşkilâtının inkişaf etmiş, devlet makinesinin muğlaklaşmış olduğunu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig'de tasvir edilmiş devlette devletin (il'in) başında *ilig* ünvanını taşıyan bir Han bulunuyor.

Bu devlette Han'dan başka vazifeleri tamamile tebellür etmiş birçok yüksek mansıbdarlar vardır.

Yüksek mansıbdarlar şunlardır:

Vezir. Ulug Hacıp (büyük vezir), Sübaşçı, Saray nazırı, Agıcı, hazinedar (maliye vekili), Bitikçi, Han'ın umumî kâtibi, Yalvaçlar, sefirler.

Bunlardan başka pek çok ikinci, üçüncü derecede memurlar da vardır. Memurların umumî ismi *tapukçudur*. *Tapuk* eski Türkçede hizmet, itaat, memuriyet demektir.

Büyük küçük bütün memurların vazifeleri tesbit edilmiştir.

Orhon Kitabelerine nisbetle, Şarkî Türkistan Türklerinin devlet idaresi daha muğlaklaşmış olduğu gibi, ahali dahi birçok zümrelere bölünmüştür, camia tabakalaşmıştır.

Orhon Kitabelerinde ancak beyler ve ondan sonra budun vardı. Çini Türkistan Türkleri camiasında tam mânasile içtimai sınıflar teşekkül etmiş, veyahut etmekte olduğunu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig, bu sınıfları sayıyor ve herbirine karşı Han'ın ve hükümet adamlarının nasıl muamele etmesi lâzım geldiğini uzun uzadıya izah ediyor.

Kutadgu-Bilig'de şu içtimai sınıfları görüyoruz:

- 1) Aleviler (Hazreti Muhammet neslinden geldiklerini iddia edenler),
2) Ulema, 3) Otacılar (Tabip ve eczacılar), 4) Yıldızcılar (müneccimler),
5) Şairler.

Bu beş sınıf münevverlerin mensup olduğu sınıflardır. Bu sınıflardan sonra iktisadî sınıflar geliyor.

- 6) Tarıgçılar, ziraatle uğraşan ahali, 7) Satıgçılar, satıcılar (tüccar),
8) İgdişçiler, çobanlar, Hayvan beslemekle geçinen sınıf, 9) Uzlar, sanat ve hırfet ehli, işçiler, 10) Karabudun, 11) Çıgaylar (servetten tamamen mahrum yoksullar).

Kutadgu-Bilig, Hanın ve yukarıda zikrettiğimiz yüksek devlet man-sıbdarlarının herbirinin haiz olması lâzım olan vasıfları sayıyor.

Handan başlayalım. Kutadgu-Bilig'e göre, hanlık *kanun hâkimiyetinden* ibarettir; Türk Hanı ne gibi vasıfları haiz olmalıdır, yani Han kanunu ve adaleti nasıl gerçekleştirmelidir?

Yusuf Has Hacip, kanun ve adalet ve Hanın vazifeleri hakkındaki fikirlerini Han Kün Togdu ağzından söyletiyor. Yukarıda da işaret edildiği gibi Kün Togdu bu eserde kanun ve adaleti temsil ediyor:

§ 6 Onbirinci asırda Türklerin kanun ve adalet hakkındaki telâkikleri, kanunun mahiyeti ve Türk Han'ının haiz olması lâzım vasıflar:

Kanun ve adaleti temsil eden Han diyor ki, ben adalet ve kanunum...

Benim mahiyetim adalettir. Ben hiç sallanmam. Haksızla haklı, iğri ile doğru benim huzuruma gelirse, ben onların işlerini adalet esasına göre hallederim. Önüme gelen bey midir, kul mudur? Ben hiç fark gözetmem...

Ben davacıları uzun müddet bekletmem. Tebaalarımın bir mazlûm benim kapıma gelirse, o benim yanımdan tatlılık hissederek (durdine deva bularak) gider [1].

Güç sahibi olup doğruluktan sapanları ben adalete göre hükmederim. Benim mahkememe gelen oğlum olsun, yabancı olsun, yahut geçici bir misafir olsun hepsi için kanunum birdir.

Bunlardan hiçbiri bende adaletten başka bir şey bulamazlar. Bir devleti, bir halkı idare etmek isteyen âdil olmalıdır.

HÂKİMİYETİN ESASI ADALETTİR [2]

[1] Radloff, K.B. s. 76. Mısır nüshası s. 35.

[2] Bu Beglik ulu ol könilik yolu. (Nitekim sair demiştir):

Könilik Üze ol bu Beglik ulu,

Bu beglik Ulu ol könilik yolu. (K.B. s. 174-177. Fergana nüshasında birinci mısradaki ol yerinde «boldu», ikinci mısradaki Beglik ulu yerinde de Beglik kökü yazılmıştır. Fergana nüshası tıpkı basım, s. 69.)

Kanun kanundur. Kanunun farlası devlettir.

Güneşin ziyası her şeyi aydınlattığı gibi, benim (yani kanunun) adaletim de herkese şamildir. Benim adaletim sabittir: Bütün halka karşı benim hareket ve sözüm birdir. Halk üzerindeki benim (kanunun) hâkimiyetim bâki kaldıkça halk refah ve saadetten ayrılmaz[3].

Hanlık iyi bir şeydir, fakat kanun daha yüksektir. Onu doğru tatbik etmek gerektir [4].

Hulâsa, Han ancak kanunu, adaleti gerçekleştiren birmansıbdardır.

Hanın malik olması lâzım vasıflara gelince:

Hanlık hakkında Vezir Ögdülmüş şu esasları ileri sürüyor: Ona göre Han asil olmalıdır, azim ve ülüvü cenap sahibi olmalıdır. Babası ve selefleri de Bey olmalıdır. Akıl ve malûmat sahibi olmalıdır. Cömert olmalıdır. Hanlar halkı bilgi ve akılla idare ederler.

Havva oğullarının aslı birdir. Ancak bilgi sayesinde ki, insanlar birbirinden ayrılırlar. Nesli iyi olursa, er iyi doğar, iyi adam yükselir, şeref kazanır. Hanlık mukaddes bir iştir, bu temizlik ister... ihtiyatkârlık ister.

Halkın hayrı için Han kahramancasına harekete mecburdur. Halk içinde Han müstesna bir şahsiyet olmalıdır. Onun kalbi ve dili doğru, hilkatî yüksek olmalıdır. Çünkü her şey üzerinde onun emri hâkimdir. Han hata işlerse, bundan bütün devlet hasta olur. Devlet hastalığına yeğâne ilâç akıl ve ilimdir.

Beylere (devlet reislerine) iki şey lâzımdır: Biri ihtiyat, diğeri devletin esası olan kanun.

Bey adalete uygun kanun vazederse, devleti ilerletir. Halkın hayatını aydınlatır[5].

İki şeyle devlet reisi hâkimiyeti mahvedebilir: Bir zulüm, doğru yoldan sapmak, ikincisi vazifelerini ihmal[6].

Devlet ancak adalet sayesinde inkişaf eder. Zulümle halk ve devlet bozulur[7].

§ 7 Şübaşlar (Başkumandan) ın haiz olması lâzım vasıflar:

Çini Türkistan Türkleri ziraatle uğraşan barışsever bir Türk zümresi oldukları halde, Yusuf Has Hacip, askerlik meselesine karşı da lâkayt

[3] Fergana nüshası s. 69 - 70.

[4] Edî Edgü Beglik, Tağı edgürek Törü ol,

Anı Tüz Yürütgü kerek, (Ferg. s. 44.)

[5] K.B. s. 193.

[6] K.B. s. 193.

[7] K.B. s. 194.

değildir. Uygur Türklerinin askerlik işini dahi iyi kavradıkları anlaşılıyor.

Bir Türk tarafından yazılmış eserde askerlik işi ihmal edilmemiş olması tabiidir.

«Kutadgu-Bilig» müellifinin asker reisi sübaşçı[8]nın malik olması lâzım vasıflar ve sübaşçının vazifeleri hakkındaki fikirleri de çok mühimdir. Bu vasıflar zannıma göre bugünkü serdarlar için dahi ideal olan vasıflardır.

Sübaşçının vazifeleri ve Sübaşçıdan istenilen ruhî ve ahlâkî vasıflar şunlardır:

Sübaşlamak (askere kumanda etmek),

Çerik tüzme (ordu teşkil etmek),

Yağın sımak (düşmanı mağlûp etmek), bunlar büyük işlerdir. Bu işler için büyük tecrübe, sert irade sahibi olmak gerektir. Sübaşların çok uyanık ve ihtiyatlı olması şarttır.

O hiçbir zaman beklemediği bir saldırmaya maruz kalmamalıdır. O cömert olmağa mecburdur. Ancak erata çok para dağıtmak şartıyla ordu teşkil edilebilir.

O aile, servet gibi şeyleri düşünmemelidir. O istediği şeyleri kılınc kuvvetile kazansın, bu suretle şöhretini yaysın. O süvari ve yaya askerlerini yedirmeli, içirmeli, giydirmelidir. Ve onlara çok vermelidir. O cesur olmalıdır.

Korkak insan bütün orduyu mahveder. **Ordu bozulduğu zaman bir er diğer erleri bozar**[9].

Sübaş cesur olmalıdır. Kumandan cesur olursa korkaklar bile cesaret kesbeder.

Sübaşçı ölümden korkmamak gerek.

Herkes için ölümün zamanı muayyendir. Vakti (ecel) gelmeden insan ölmez. İnsan ancak ölümü düşünmemek şartıyla düşmanı mağlûp edebilir.

İki şey ile devlet adamı devleti mahveder, devletin tereddisine sebep olur: **Biri zulüm, diğeri ihmal.** Zalim adam hâkimiyetten (uzun müddet) istifade edemez, zâlîme halkın tahammülü olamaz. **Zulüm ateş gibidir, yaklaşanı yakar. Kanun (adalet) ise su gibidir; o aksa bereket getirir.**

[8] Askere kumanda edene Kutadgu-Bilig, kâh sübaşlar, kâh sübaşçı, diyor. Sübaşlar, sübaşlamak (kumanda etmek) fiilinden yapılmış bir isimdir. Sü ise, malâm olduğu gibi asker, ordu demektir.

[9] Yüreksiz kişiler çerik ardadır.

Çerik ardasa er eriğ ardadır. (K.B. S. 192). (Fergana nüshasında «ardadır» yerine «ardadır» yazılmıştır. Fergana nüshası, s. 172).

Kanun sayesinde dünya ilerler. Zulüm ile halk ve devlet bozulur[10].

Sübaşlar cesur olmalıdır, tâ ki neferlere de cesaret telkin edebilsin. Cesur adam korkaklara kumanda etse, korkaklar dahi cesaret alır.

Devlet idaresi için ordu gerek.

Ordu teşkili için Han zengin olmalıdır, Hanın zengin olması için halk zengin olmalı, halkın refahı için ise âdil kanunlar lâzımdır.

Bunlardan biri zail oldu mu, dördü de zail olur. Dördü zail olursa devlet de zail olur[11].

Bundan başka devlet reisi evelik (istical), saranlık (hasislik), puşuluk (hiddet), arguk (hilekârlık) ve yalandan kaçınmalıdır[12].

Devlet reisi (bey) güler yüz, tatlı dil sahibi olmalıdır ve bütün hareketleri de bunlara uygun olmalıdır.

Devlet reisi kat'iyen şarap içmemeli, sefahatten içtinap etmelidir; bu iki hareketten hâkimiyet kaçar.

Eğer bey oyuna dalsa, şarap içse, o ne zaman devlet işleriyle uğraşır?

Halkta ahlâk bozukluğu görülürse, bunu beyler ıslah eder.

Bey kendisi ahlâktan inhiraf ederse onu kim ıslah eder?

Hasta olana ilâcı tabip verir, tabip hastalansa kim ilâç verir?

Başkumandanın daima sözü doğru olmalıdır. Büyükler yalan söylerse halkın ona itimadı kalmaz[13].

Sübaşçı için gurur da yakışmaz. Gurur adalet yolundan sapmağa sevkeder. Cömertlik de çok lâzım bir vasıftır. Hasislere kimse yaklaşmaz.

Bütün bu vasıfları haiz olan sübaşcının, düşmanı mağlûp etmek için büyük orduya ihtiyaç yoktur. Asker seçilmiş neferlerden teşkil edilmiş olmalıdır.

Zaten kalabalık ordu harp ederse anarşi ve inzibatsızlık husule gelebilir[14].

Devlette iki mansıp çok mühimdir: Biri vezirlik makamı, diğeri sü-

[10] K.B. 193-194, Fergana nüs. s. 171-182.

[11] K.B. s. 196.

[12] Burada başkumandandan bahsederken Han'ın vasıflarına geçmesi Uygurlarda da askere kumanda eden ekseriya Han kendisi olduğunu gösteriyor.

[13] Sözü çinkerek, bolsa kavli bütün,

Ulug bolsa yalğan inanmaz budun. (K.B. s. Fergana nüshasında ikinci mısradaki Uluk (Ulug) yerinde Eger yazılmıştır. Fergana nüs. s. 175.)

[14] Öküş sü çerik ursa başsız bolur,

Bu başsız sübaşlar er ingsiz bolur. (K.B. s. 207.)

Fergana nüshasında ikinci mısrağ söyle yazılmıştır: Bu başsız çerik-sü yüreksiz bolur. (Fergana nüs. s. 176.)

başlar mansıbı; bunlardan biri kalem tutar, diğeri kılıç tutar.

Devleti bu ikisi tanzim eder, bunlar ikisi birleşirse bunları kimse ayıramaz. Ülkeler kılıçla alınır, fakat ancak kalem sayesinde idare olunur[15].

§ 8 Vezirlik için lâzım vasıflar:

Vezir Han'ın vazifelerini ifa eden adamdır.

Vezirlik büyük bir iştir. Bu iş için de adalet ve ahlâkiyle ayırtlanmış bir adam gerektir[16].

Vezir keskin zekâ ve temiz ahlâk ve kemal sahibi olmalıdır.

Onun iyi soydan olması da lâzımdır. Çünkü soysuzlar (ekseriya) namussuz olurlar. Namussuz adam vezirlik mansıbına lâayık değildir[17].

Vezirin yazı ve hesap işlerine vukufu şarttır.

Vezir aç gözlü olmamalıdır. Aç gözlüleri bütün dünya (malı) dahi doyurmamıştır[18].

§ Ulug Hacib (Büyük vezir) [19] için lâzım vasıflar:

Ulug Haciblik için lâzım vasıflar vardır: *Akıl, ilim*. Vezir akıllı (zeki) olmalı, çünkü akılsız adam yemişsiz ağaç gibidir. Âlim olmalıdır; çünkü ilimden mahrum adam diri olduğu halde ölü gibidir. Vezire işlerinde sebat, dürüstlük, kemâl, hayâ ve temizlik, gerektir.

Onun gözü tok olmalıdır.

Hacip rüşvetten içtinap etmelidir. Vezir rüşvet alırsa Han gülünç olur. *Rüşvet fesat âmilidir*. Vezir temiz ruhlu ve merhametli insan olmalıdır. Sebatlı olmalıdır[20].

Burada müellif bir Türk şairinin şu şiirlerini naklediyor:

[15] K.B. s. 190-216. Fergana, s. 171-182.

[16] *Ulug iş bu işke er ötrüm kerek,*

Bütünlük bile, kılığı kötrüm kerek.

(Radloff, K.B. 184.)

Fergana nüshasında ötrüm, kötrüm kelimeleri «ödrüm, ködrüm şeklinde yazılmıştır. (Fergana, tıpkı basım, s. 166.)

[17] *Urugsuz kişiler arıgsız bolur,*

Arıgsız vezir ke yaraksız bolur.

(K.B. 184. Fergana, s. 166.)

[18] K.B. s. 184-190.

[19] İslâm Devletlerinde hacip saray veziri mânasını ifade ediyorsa da müslüman Uygurlarda ulug hacip büyük vezir vazifelerini ifa eden bir mansıbdar olduğu anlaşılıyor.

[20] K.B. s. 217-220.

Haciplik için on şeyin bulunması şarttır.

İki göz, iki kulak sağlam olmak,

Gönül geniş, yüz güzel olmak, boy ve dil (konuşmasını bilmek), akıl, ilim sahibi olmak [12] ve bunlarla mütenasip ahlâk sahibi olmak.

Haciplik büyük iştir, bunu ancak büyük adamlar başarabilir[22].

Hacibin mutlak surette içtinap etmesi lâzım şeylerden birisi yalan, diğeri zulümdür[23].

Ulug hacip herşeyle bizzat alâkadar olmalıdır.

O Hanın gözü, kanunu, onun idare usulüdür.

Bu çok nazik bir mansıbdır.

Ulug hacip aynı zamanda Hanın hem hazinedarı, hem kâtibi, hem idarecisidir.

Devlet işleri iyi giderse de, fena giderse de Ulug hacip mesuldür. Onun Han ile münasebetine gelince, o çok ihtiyatlı olmalıdır. Hanın sırlarını saklamasını bilmeli, hissiyattan ziyade akla tâbi olmalıdır. Hareketlerinde ve sözlerinde çok dikkatli olmalıdır.

Hiçbir zaman hiddetine mağlûp olmamalıdır.

Doğruluk ve adalet de onun vasıflarından olmalıdır, o hiçbir zaman kanunu ihlâl etmemelidir[24].

Fakir, dul ve yetimlerin dileklerini yerine getirmelidir[25].

Kanunlara riayet Ulug hacibin (*esas*) *vazifesidir*.

§ 10 Kapık başlar er [26] (Saray Nazırı):

Bu mansıptarın vazifeleri üzerinde durmağa lüzum görmüyorum. Fakat şunu zikretmeliyim ki, bu devirde Uygur Devletlerinde saray hayatı da inkişaf etmiş olduğu anlaşılıyor.

Kapık başının vazifeleri aşağı yukarı Avrupadaki Chambellan ve Osmanlı Devletindeki başmabeyincinin vazifelerine benzer vazifelerdir.

Saraya mensup memurlar arasında saray nazırından başka şu mansıptarların isimleri geçiyor: Edişçi (saki), töşekçi (Hanın yataklarına nezaret eden), aşbaşçı (mutfak işleri reisi), tuğcu (bayraktar), kuşçu

[21] Haciplik ke aşnu bu on neng kerek,

İki köz, kulak sak, köngül keng kerek,

Yüzü körgi, bot, til, ukuş-ök, bilik.

Kilinci bularga tükel tenk kerek.

(K.B. s. 220. Fergana nüshasında, iki köz, kulak yerinde, yiti köz yazılmıştır. Fergana nüs. s. 186.)

[22] K.B. S. 220.

[23] K.B. S. 222.

[24] K.B. S. 217-222.

(doğancı), sözcü (mabeyinci), oktacı (mirahur), bitikçi (Hanın umumî kâtibi)[27].

§ 11 Bitikçi (Hanın umumî kâtibi, adliye ve hariciye nazırı).

Bitikçi, Hanın kâtibidir. Hanlar fikirlerini vezirle kâtibe bildirmek mecburiyetindedirler. Bunlar da bu sırları saklamalıdır. Aksi takdirde başlarını kaybedebilirler.

Bu hususa dair esası Ötüken Beyi güzel bir şiirle ifade etmiştir:

*Ey Beyler inancı, sözünü gizle pek,
Sözü gizlemezsün başın gider tez*[28].

Kâtip zekâ sahibi âlim adam olmalıdır. Bundan başka bu, yazı işlerini idare eden mansıptar güzel üslûp sahibi olmalıdır.

Devlet kılıç vasıtasile tesis olunur, fakat kalem vasıtasile idare olunur[29].

Bitikçi tamahkâr olmamalıdır. O tamahkâr olursa, devlet işleri bozulur. Bu mansıptar da içkiden içtinap etmelidir. İçki akli izale eder. Bitikçi ise gece ve gündüz devlet için lâzım bir mansıptardır.

§ 12 Ağıcı (Hazinedar)

Hazinedar için her şeyden önce lâzım olan vasıflar namusluluk, akıl ve zekâdır. Ağıcı için dahi okumak, yazmak, elbette, şarttır. Çünkü (varidat) ve çıkış (masraf) ancak yazı ile tesbit edilebilir. Hesap da ancak yazı sayesinde tutulabilir.

Hafızaya güvenmemeli, her şeyi yazmalı, yazılan kalır, (yazılmamış) söz yok olup gider.

Ağıcı hesap ilminin kaidelerini bilmelidir. Hendeseden de haberdar

[25] K.B.S. 217-222.

Bu satırlar, bir taraftan Orhon Kitabelerindeki idarecilik hakkındaki fikirlerle, diğer taraftan Lûtfi Paşanın «Asafname» sindeki ve Kâtip Çelebinin «Düsturül-Amel» indeki fikirlerle mukayese edildiği zaman Türk ırkının devlet idaresinin esası adalet olduğuna dair fikri hiç değişmeyen kanaat olduğu görülüyor.

[26] Sübaşlar, kapıkbaşlar gibi tâbirler eski Türklerde «başlamak» fiilinin riyaset etmek mânasını da ifade etmiş olduğunu gösterir.

[27] K.B.S. 226-229.

[28] Ey begler inancı sözüğ gizle Berk, sözüğ gizlemezsün başıng barga (y) terk. Radloff, K.B.S. 235, Fergana, S. 199.

[29] Kille birle tutulur talu edgu il,

Kalem birle itilir tilek arzunuz. (Fergane nüs. S. 202).

Kille birle tutulur, kalı tutsa il,

Kalem birle basılır, kalı bassa il. (K.B.S. 238.)

olması çok matluptur. Hazinedar bir tüccar gibi ticaretten anlamalıdır; o müsrif olmamalıdır. Hattâ hasis olması matluptur. Çünkü cömertlik ancak insanın kendi malına ait olursa memduhtur. Hazinedar sarayla çok temasta bulunan bir mansıptar olduğu için onun ayın ve törenlere, âdap ve muaşeret kaidelerine vukufu lâzımdır[30].

§ 13 Yalvaçlar (Sefirler, Elçiler):

Sefirlerden bir çok sıfatlar talep olunur.

Sefir faziletle temayüz etmiş akıl, bilgi ve ince zekâ sahibi adam olmalıdır. Çok uyanık olmalıdır.

Sefir için söz söylemesini bilmek de mühim şartlardandır.

Sefir hiç tamahkâr olmamalıdır.

Kanaatkâr kul olsa dahi beydir,

Tamahkâr beylik içinde kuldur[31].

Yusuf Has Hacıp sefir için şu vasıf ve marifetleri şart addediyor:

1) Kitap okumak, 2) söz anlamak, 3) şiir yazabilmek, 4) münecimlik, 5) tabiblik, 6) hesap ilmini bilmek, 7) mesaha ilmini (hendese) bilmek, 8) rüyaları yormak ilmini bilmek, 9) şatranç gibi oyunları bilmek. Bunlar dostlar kazanmak vasıtalarıdır. 10) Çok lisan bilmek, hatip olmak, 11) yazısı güzel olmak ve her türlü yazıları okuyabilmek, 12) cirit oyununu bilmek.

Ancak bunları bilen sefir muvaffak olur. Ancak bu evsafı haiz olan sefir faydalı olabilir. Sefirler vazifelerini söz vasıtasile görürler.

Onlar lisanla türlü şekilde konuşmasını ve bir çok şeyleri gizlemesini de bilmelidirler. Sefir bu sıfatları haiz olursa Hanın şöhretini artırır. Sefir için çok içmemek de şarttır.

Çünkü şarap içerse, bilgili adam da bilgisiz olur.

Şarap akıl ve ilmin düşmanıdır.

Sefirler vazifelerini söz vasıtasile görürler[32].

En büyük memurlar bunlardır.

Kutadgu-Bilig, ikinci derecedeki memurlar üzerinde fazla durmuyor.

[30] K.B.S. 240-247.)

[31] Neçeme kul erse közü tok beg ol,
Sok öz begliğinde bu kulluk beg ol,
Kayu Beg Sok erse çigay ol, çigay,
Kayu kul közü tok Beg ol, köngli bay.

[32] K.B.S. 229-234.

§ 14 Tapukçular (Memurlar):

Kutadgu-Bilig, memuriyete **Tapuk**[33] diyor. Memura Tapukçu diyor. Tapukçuları ikiye taksim ediyor: Gençlikten memur olanlar (meslekten yetişme), büyüdükten sonra memuriyet kabul edenler. Gençlikten memur olmak müreccahtır.

Memuriyetler pek çoktur. Bunlardan bir kısmı askerlik sahasındaki memuriyetlerdir; diğerleri halk içinde vazife gören (mülki) memuriyetlerdir.

Hana, memurlara karşı âdil ve merhametli olmak tavsiye olunur. Burada üç ordu[34] Hanının bir sözünü naklediyor. O demiştir ki:

Ey halk içinde Ulug olan, beylik san'atini haiz olan!

Kapu kullarını iyi idare et, büyült.

Tapukçular vasıtasile beylerin kudreti artar,

Devlet reisi onlar sayesinde

Devlet ve şehirleri imar eder[35].

Han memurların vaziyetini bilmeli, dertlerine vâkif olmalıdır. Faydalı kapu kulu oğuldan üstündür. Neferler de çok faydalı insanlardır. Onlar da Hanın kanatı gibidir[36].

Yukarıda mezkûr mansıplardan başka ilbaşı, kolbaşı, alımga[37], ögelik gibi askerî mansıplar mevcut olduğu anlaşılıyor.

Mansıplara tekabül eden türlü lâkap ve ünvanlar var:

Tegin Beg, Yabgu Beg [38], Çavlı Beg, Kül-Ergen, Çağrı Beg, İnanç Beg.

[33] Eski Türkçede tapuk (tapug) kelimesi, hizmet, memuriyet, vazife, itaat mânalarını ifade ederdi.

[34] Üç ordu Hanı tâbirinden hangi Han kasdolunduğunu tesbit edemedim. Eski Karluk Hanı Murat olması ihtimali var. Çünkü Karluk Hanlarına üç Oğuz Hanları dahi derlerdi.

Her Oğuzu bir ordu telâkki ederek üç ordu dahi denilmiş olması çok muhtemeldir.

[35] K.B.S. 258.

[36] K.B.S. 260.

[37] Bu alımga kelimesini Radloff Geisel (rehine) diye tercüme ediyor. Bu yanlıştır. Askerî rütbelere arasında rehineden bahsin mânası olamaz, bu daha ziyade askerî bir memuriyet olsa gerektir. (Divanu-Lûgatit-Türk'de «alımga» kâtip, diye tercüme olduğuna göre (Divanu-Lûgatit-Türk, cilt I., S. 127), bu yüksek askerî kâtiplik rütbesi olması ihtimal dahilindedir.

[38] Orhun Kitâbelerinde Yabgu ünvanı hükümet süren Hanın büyük biraderine verilen ünvanıdır, Tegin de Han oğullarına, prenslere verilen ünvanıdır.

Tegin en yüksek ünvandır. Teginlik en yüksek rütbedir. Teginin derecesi hakkında Yusuf Has Hacıp şu fikri söylüyor: Teginin derecesine gelen mansıptar, Hana sadık kaldığı takdirde çok faydalı bir mansıptardır. Fakat bu dereceye çıktıktan sonra bu yüksek mansıptar **hâkimiyeti benimsemeğe** kalkarsa devlete çok büyük zararlar da iras edebilir. **Onun için bilgisiz, değersiz adamlara yüksek rütbe vermek tehlikelidir**[39].

Mansıptar ve memurlar arasındaki rütbe silsilesine Kutadgu-Bilig Kur[40] diyor.

§ 15 Ahali arasında içtimai zümreler:

Münevver zümreler. — Kutadgu-Bilig ahaliyi içtimai vaziyeti bakımından sınıflara taksim ediyor.

Bunlardan beşi münevver insanların mensup olduğu sınıflardır, diğerleri iktisadi sınıflardır.

Münevver sınıflar:

I. **Aleviler.** — Bunlar Muhammed Aleyhisselâmın ahfadıdır. Kutadgu-Bilig Hana bu sınıfa karşı hürmetle muameleyi tavsiye ediyor. Çünkü bunlar Nebinin ahfadıdır, diyor[41].

Şayanı dikkattir ki, hem Timur Devletinde, hem Osmanlı Devletinde Muhammed Aleyhisselâmın ahfadı olduklarını iddia eden şahıslar, ayrı bir zümre teşkil ediyorlardı.

Timurun Tüzükatında da ahali sınıflara bölünmüştü, Resulün ahfadı ülema ve fukaha ile beraber birinci sınıfı teşkil ediyor [42]. Osmanlı Devletinde dahi emirlerin (Peygamberin ahfadının) kendilerine mahsus teşkilâtları ve şefleri vardır: Şefleri Nakibüleşraf ünvanını taşırdı. Nakibüleşrafın âyin ve törenlerde mümtaz yeri vardır[43].

II. **Âlimler** — Kutadgu-Bilig'de âlemadan murat münhasıran dinî âlimler değildir. Umumiyetle âlimlerdir. Çünkü Yusuf sarahatle bunlar bilgilerile halkı aydınlatan adamlardır, diyor.

Bunlara karşı müellif büyük hürmet ve muhabbet tavsiye ediyor. Bunlar ilimlerle halkı tenvir eden adamlardır. Onlara mal tevzi et, onların ilminden istifade et, onlar size adalete vüsul yollarını gösterirler. Tanrı ateş, hava, su, toprağı yarattıktan sonra insanı akıl, fazilet ve ilimle teşhiz etti. İnsana kalp ve lisan verdi. **Ona ahlâki mesuliyet hissi bağış-**

[39] K.B.S. 348.

[40] Kur eski Türkçede rütbe mânasını ifade ederdi.

[41] K.B.S. 369. Fergane, S. 311-312.

[42] Tüzükat, Fransızca tercümesi, S. 30-31.

[43] Dohsson, Tableaux de l'empire ottoman. cilt II. S. 361.

ladı[44]. İyi hareketlere karşı temayül telkîn etti.

Tanrı insana akıl verdi ve akıl sayesinde ilim verdi. Akıl sayesinde insan önünde her şey açılıyor.

Tanrı tarafından kendisine akıl ve ilim verilmiş adam bütün ruhile iyiliğe meyyaldir.

Akıl ve ilme hürmet lâzımdır.

Akıl ve ilim sayesinde alelâde bir kul yüksek derecelere çıkabilir.

Âkıl hürriyeti idrak eder, âlim hürriyeti bilir.

Akille ilme, Tanrının bu iki armağanına malik olan adam herşeye malik olur.

İlmin kıymeti takdir edilmelidir.

İlim sayesinde ki, dünyada fenalık eksilmektedir.

Cahiller fenalığın tahakkümü altındadır[45]. Eğer insan cehalet hastalığından kendini kurtaramazsa, o insan diri (zihayat) ise de hakikatte (mânen) ölüdür.

Ey cahil, bu hastalıktan kurtulmağa çalış.

Ey âlim sen de cahilleri tedavi etmeğe gayret et [46].

III. Otacılar (Tabibler).— Kutadgu-Bilig bunları da lüzumlu ve hürmete lâyık bir sınıf telâkki ediyor.

Çünkü hastaların imdadına yetişen bunlardır. Bunların verdikleri ilâçlar hayatın devamını temin eden şeylerdir.

Her insan hasta olabilir, tabibe müracaat ederse kurtulur. Hastalık ölümün komşusudur.

Ölüm hayatın sonudur[47].

IV. Yıldızcılar (Müneccimler).— Bunlar yıl, ay ve günlerin sayısını tutan adamlardır. Bu hesap çok mühimdir.

Yıldızcılık ilmini öğrenmek isteyen hendese (riyaziyat) öğrenir. Riyaziyat hesap tutma kapısını açar.

yıldızçı hesap ilmini bilmek, darb, taksim öğrenmek, kesirden de anlamak gerektir.

Tansif ve taz'if usullerini de bilmek, cemi ve tefrik (tarh) dan dahi haberdar olmak lâzımdır.

[44] Burada Konfucius tesiri hissediliyor.

[45] Bu fikirler Sokrat ve Fârâbî'nin fikirlerine çok yakın fikirlere. Yusuf Has Hacibin Eflâatunun eserlerini okumuş olduğunu tahmin edemiyoruz. Fakat Fârâbî'nin eserlerinden «Faziletli Devlet» adlı eseri okumuş olduğu muhakkak sayılabilir.

[46] K.B.S. 370-371.

[47] K.B.S. 371.

Göklerin yedi tabaka teşkil ettiğini bilmelidir. Riyaziyat sahasında daha ileri gitmek isteyen cebir ve mukabele'yi de öğrenmelidir. Bununla kalmamalıdır. Evklidesin kapısını dahi çalmak lâzımdır, (hendeseyi öğrenmek gerektir). Âlim hesapla bunları tefrik eder. Hesap işi bozulursa dünya ve ahiret işi de bozulur:

Yıldızcılık işini iyi idare etmek için iyi ve fena zamanları, uğurlu veyahut uğursuz gün ve ayları bilmek gerektir.

Han, mühim bir işe teşebbüs edeceği zaman mutlaka yıldızcılara müracaat etmelidir.

Yıldızcılar yıldızların vaziyetlerini, ve zamanın yeni teşebbüs için müsait olup olmadığını anlatmalıdırlar.

Fakat Han müneccimlere mutlak bir surette, bilâ kaydü şart inanmamalıdır.

Çünkü herşeyi bilen ancak Tanrıdır.

Herhalde bu sınıfa riayet etmek onlarla dost olmak gerektir[48].

V. Şairler.— Bunlar hakkında Yusuf Has Hacib, diyor ki, bir de şair denilen bir zümre vardır. Bunlar manzum sözler söylerler. Onlar insanları ya «överler veya söverler».

Onların dilleri kılıçtan keskin, fikirleri (hisleri) kıldan incedir. Nazik sözler öğrenmek isteyen onları dinlemeli. Bunlar zeki insanlardır. Eğer bunlar methederlerse, bu medih halk arasında yayılır. Zemmederlerse de bir insanın nam ve şöhretini haleldar edebilirler.

Bunlara hürmet göstermeli, gönüllerini almalıdır; dillerine düşmemelidir[49].

Şimdiye kadar saydığımız sınıflar fikri işlerle uğraşan, iktisadi bakımdan rolü olmayan zümrelerdir. Bu zümrelerden başka, Fergane nüshasında içtimai zümreden olarak efsuncu ve rüya tefsir edenleri de sayıyorsa da, biz bunlar üzerinde durmağa lüzum görmedik.

Şimdi iktisadi zümrelere geliyoruz. İktisadi zümrelerden Kutadgu-Bilig aşağıdaki zümreleri sayıyor:

§ 16 Kutadgu Bilig'de iktisadi zümreler:

VI. Tarıkcılar (ziraatçiler).— Ziraatçi zümre her devirde her millette en mühim içtimai sınıftır. Bir hükümetin idare sahasındaki kavrayışı bu sınıfa karşı münasebetinden, ziraat siyasetinden anlaşılır.

Bir hükümetin köylü ve çiftçi sınıfile münasebeti onun idare sahasındaki isabet ve dirayetinin ölçüsüdür.

[48] Kutadgu-Bilig, s. 373-374, Fergana nüshası, s. 315-316.

[49] K. B., s. 375, Fergana, s. 316.

Kutadgu-Bilig müellifi de bu hakikati kavramıştır. K. B. çiftçileri çok faydalı bir zümre telâkki ediyor: **Bütün ülkede insanlar ve hayvanlar ziraat sayesinde yaşıyor, herkesin yiyeceğini, içeceğini temin eden ziraatçilerdir.**

Han, vezir ve herkes gıda maddelerini bu sınıfa medyundur. Hepsi bu sınıf sayesinde yaşıyor. Bütün ahalinin bu sınıfa ihtiyacı daimidir. Hükûmetin bu sınıfla münasebeti daima iyi olmalıdır [50] diyor.

VII. Satıkçılar[51] (ticaretle uğraşanlar).— Bu devirde Çinî Türkistan, Çinle İslâm Devletleri arasında bir ticaret yolu idi. Bu kıtada ahalinin bir kısmı ticaretle meşguldü. Onun için Kutadgu-Bilig, ticaretle uğraşan satıkçıları da, tarıkçılar gibi mühim bir içtimaî zümre telâkki ediyor ve diyor ki:

Satıkçılar hiçbir zaman istirahat bilmeyen, her zaman kazanç peşinde koşan, faal bir sınıftır. Onlar hayatlarını temin için bütün dünyayı dolaşırlar. Hükûmet tüccara karşı da müsait bir siyaset takip etmelidir.

Onların seyahat ve seferleri için kolaylıklar göstermelidir.

İnsan memleket içinde bütün istediği şeyleri buluyorsa, bu satıkçılar sayesinde. Ziyet eşyası, elbise için her türlü kumaşlar, hepsi bunlar sayesinde geliyor.

Eğer ticaret seferleri durursa, memlekete malları kim getirecektir? Hükûmet tüccarlara kapıları geniş açmalı, onlara hüsnü kabul göstermelidir. Bu tâife dünyada (haricte) bir Hanım şöhretini yayabildikleri gibi, onun namını lekeleye de bilirler.

Güzel bir nam kazanmak isteyen Han tüccara karşı müsaadekâr davranmak, kervan adamlarına iyi muamele etmek gerektir [52].

VIII. Hayvan beslemekle geçinen (göçebe) Türkler. — Bu sınıfa Kutadgu-Bilig, İgdişçiler, diyor. Malûm olduğu üzere Türkler iğdiş edilmiş atlara da iğdiş diyorlar. Göçebe Türklerin en çok besledikleri hayvanlardan biri at olduğu için at sürülerine de sahip olan göçebe Türklere Şarkî Türkistan Türkleri lehçesinde iğdişçi denildiği anlaşılıyor.

Kutadgu-Bilig müellifi iğdişçiler hakkında şunları yazıyor:

«Bunlar hayvan besleyen bir zümredir. Bunların hayvanları çoktur. Onlar basit, fakat hakikat seven, doğru insanlardır. Bunlar arasında âlimler bulunmaz. Bunlardan hiç kimseye bir zarar da dokunmaz, onların ancak faydaları dokunur.

[50] Kutadgu-Bilig, s. 375-376. Fergana nüshası, s. 316-318.

[51] Fergana nüshasında «tarıkçı» yerinde «tarıgçı», «satıkçı» yerinde de, «satıgçı» yazılıdır. Fergana, 316-318.

[52] K. B., s. 377.

Yiyecek, içecek şeyler, binecek at, aygır ve kısrak hep onlardan gelir.

Kımız, süt, yün, yağ, yoğurt, kurt[53] gibi şeyleri de bunlar istihsal eder. Bunlarla iyi münasebette bulunmak gerek.

Bunlara ikram etmeli, yedirmeli, içirmeli, onlara istediklerini vermeli, ve onlardan lâzım şeyleri almalı.

Fakat bu sınıf Devlet işlerinden pek anlamaz. Bunlarda âdabı muâşeret ve malûmat arama. Onların hareketleri kabadır. Onlarla münasebete girmek icap ettiği zaman kendini iyi idare et, onlarla tatlı dille konuş, fakat onlara pek yüz verme. Âdabı muâşeret bilmezler. Cahildirler, saygısızlık gösterebilirler.

Tecrübe sahibi bir kanun vâzu onlar hakkında gayet güzel söylemiş ve demiştir ki:

Bilgisizi fazla yaklaştırmayın,

Çok yaklaştırırsan şüphesiz bir nezaketsizlik yapar[54].

IX. Uzlar (sanat ehli).— Dokuzuncu sınıf hayatlarını kazanmak için bir sanat öğrenmiş adamlardır.

Yusuf Has Hacib, devlet adamına bunlara karşı iyi muamele etmeyi, kendini onlara yakın tutmayı tavsiye ediyor. Bunlar da çok faydalı bir sınıftır, diyor.

Maalesef Yusuf Has Hacib, o zaman Uygur camiasındaki bütün sanatları saymamıştır. Fakat şu sanatlar zikredilmiştir:

Temürçüler (demirciler), Etükçüler[55] = çizmeciler (kunduracılar), Tokacılar (dokumacılar) [55A], Ağaççılar (Marangozlar)[55B], Sucular [55C], Bedizçiler (Ressam ve boyacılar), Okçular, Yayıncılar[56].

X. Karabudun.— Bunlar muayyen bir sanatı olmayan şehir halkı,

[53] Kurutulmuş peynir.

[54] Biliksizni artık yakın tutmağı, yakın tutsa şiksiz kılur kılmağı K. B., s. 379., Fergana, s. 320.

[55] Etük = çizme.

[55A] Tokacı Fergana nüshasında zikredilmemiştir. Uygur harflerile yazılmış nüshadaki zor okunan bir kelimeyi Radloff ve Vambery tokacı diye okumuşlardır. Tokacı kelimesini de Radloff dokumacı (Weber) diye Vambery ise kuyumcu (goldarbeiter) diye tercüme etmişlerdir.

[55B] Ağaççılar bu kelime Mısır nüshasında ıygac şeklinde, Fergana nüshasında ise «kırmacı» okunabilecek bir şekilde yazılmıştır. ıygacçı = Ağaççıdan murad marangoz olsa gerektir.

[55C] «Sucu» dan murad arazi sulama işleri ustası olsa gerektir. Her halde sucudan murad saka değildir.

[56] Mısır nüshası, s. 265, Fergana nüshası s. 321-322.

mesleği olmayan amele, şehir proleterleri. Bunlar hakkında Kutadgu-Bilig müellifi pek yüksek fikirde değildir. Onlar karınlarını doyurmaktan başka bir şey düşünmezler.

Onlara fazla yüz vermek, onlarla çok konuşmak faydasızdır. Bu kara halkın karnı doydu mu, dili açılır.

Eğer Han onları inzibat altında tutmazsa, onlar derhal şımarırlar.

Fakat onlara karşı dahi iyi, adalete uygun muamele etmek, yumuşak sözlü olmak, istedikleri şeyi vermek lâzımdır [56A].

XI. Çıgaylar. — Bunlar yoksullar zümresidir. Yusuf Has Hacip bunlara karşı da iyi muamele etmeyi ve yiyecek, içecek tevzi etmeyi tavsiye ediyor,

Onlar verene duacıdırlar. Dua iyi şeydir.

Sen onlardan karşılık bekleme. Onlara verdiklerini sana Tanrı iade eder, diyor[57].

Kutadgu-Bilig'de bu suretle ahali arasında on bir mühim içtimai sınıf görüyoruz. Uygur camiası tabakalaşmıştır. Tabakalara bölünmüştür. Kutadgu-Bilig'deki bu sınıf bölümü dikkati çeken bir esastır.

Bu sınıf esası, Yusuf Has Hacibin hayalinden doğmuş bir esas değildir.

Timurun da kendi memleketinde ahaliyi sınıflara taksim etmiş olması, Asya Türkleri ahalisinin hukuk bakımından değil, meşguliyet ve içtimai kıymet bakımından zümrelere inkısamı pek eski bir an'ane olduğu anlaşılıyor.

Fakat şunu da tebarüz ettirmek gerektir ki, bu sınıflara taksim, katiyen hukuk bakımından taksim değildir. Hukuk bakımından taksim başkadır. *Adedi mahdut imtiyazlı irsi beyler ve bir çok haklardan tamamıyla mahrum kullar istisna edilirse, Türk Devletinde ahali müsavi haklara maliktir.*

Her fert bilgisi, değeri ve hizmeti sayesinde en yüksek içtimai, askeri, idari mansıplara çıkabilir[58].

Kutadgu-Bilig'in mansıp ve memuriyetlere, ahali arasındaki içtimai zümrelere ait fikirlerini hulâsa ettikten, camianın esası olan aile hakkındaki fikirlerini de kısaca hulâsa etmek gerektir.

§ 17 Aile hakkında:

İnsan zevcesini temiz bir aileden seçmeli. Fakat kendi ailesinden yüksek bir aileden almamalı, Yüksek aileden olan zevce mağrur olur. Yüz

[56A] K. B., s. 380. Fergana nüshası s. 310. Mısır nüshası, s. 255.

[57] Fergana, s. 322.

[58] § 15, II, sahife 678.

güzelliğine hiç ehemmiyet vermemeli. Fazla güzel tehlikesiz de değildir. Mühim olan ahlâk ve seciye güzelliğidir.

Zevcede servet de arama.

Çocuk dünyaya gelirse, çocuğu evde terbiye etmek, bilhassa kız çocukları evde terbiye müreccaktır.

Karına fena kimselere gitmesine müsaade etme. İnsan görmediği şeyleri istemez. Sakın, zevcenin erkeklerin içki meclislerine sokma! Hudu du geçmeleri mümkündür. Kadınları oyun yurtlarına gönderme, doğru yoldan sapmalarına sebep olur.

Kadınların yeri hanedir. Fakat onlara istediği şeyleri ver, hayat ve refahlarını temin et.

Evindeki hizmet ehline de yiyecek içecek temin et. Onlara ancak takatları kadar vazife yüklet. İztırap çektirme. Onların da Allahın bendeleri olduğunu hiç unutma.

Onlara zulmedersen, cezası cehennem azabıdır.

Onlara karşı cömert ol. Yiyecek ve içeceği bol ver, fakat varidatına göre masraf yap[59].

Kutadgu-Bilig'deki devlet idaresile devlet teşkilâtına dair esasların ve Uygur Türklerinin ahlâki ve hukuki telâkkilerinin hulâsası bundan ibarettir. Biz bu ahlâki ve hukuki telâkkileri ve bu devlet teşkilâtını on birinci asırda Müslüman Uygur Hanlıklarında hâkim olan telâkki ve teşkilâtın biraz idealize edilmiş bir hulâsası olarak kabul edebiliriz.

Kutadgu Bilig bir kültür hazinesidir. Biz bu hazinenin ancak devlet teşkilâtı ve hukukla ilgili esaslarını kısaca hulâsa ettik. Bu hazinenin ihtiva ettiği felsefi esaslar ve ahlâki prensipler üzerinde durmadık. Kutadgu Bilig, ihtiva ettiği felsefi görüşler ve ahlâki telâkkiler bakımından ayrıca tetkik edilmelidir. Her mütehassıs bu hazine içinde kendisini alâ kadar eden pek çok «cevher» bulabilecektir.

(Devamı var)

Sadri Maksudi ARSAL